

VLADIMIR GREČIĆ
vgrecic@beotel.net

UTICAJ PROMENA ŽIVOTNE SREDINE NA GEOGRAFSKU MOBILNOST Ljudskog KAPITALA

THE IMPACT OF ENVIRONMENTAL CHANGES ON GEOGRAPHIC HUMAN CAPITAL MOBILITY

JEL KLASIFIKACIJA: F22, J24, J61, Q56, R11

APSTRAKT:

Uticaj promena životne sredine, naročito klimatske promene i globalno zagrevanje, na migracije stanovništva je stekao poslednjih godina i akademski i javni interes. Međutim, ne postoji naučni konsenzus o tome u kojoj meri i pod kojim uslovima faktori sredine utiču na migracije. U literaturi nalazimo samo čvrste dokaze da faktori životne sredine objašnjavaju migracione obrasce. Veličina odnosa snažno zavisi od konkretnog ekonomskog i društveno-političkog konteksta, kao i od faktora životne sredine koji se razmatraju. Promene uslova životne sredine u širem smislu reči mogu promeniti migracioni pravac i od emigracije konvertovati ga u imigraciju. Osnovni cilj ovog rada je da dijagnostikuje faktore životne sredine koji potiskuju i privlače ljudski kapital. Budući da ljudski kapital ima ključnu ulogu u savremenim razvojnim procesima, javne politike koje imaju za cilj zadržavanje i privlačenje talenata iz inostranstva zaslužuju daleko viši nivo na agendi izvršne vlasti.

KLJUČNE REČI:

PROMENE USLOVA ŽIVOTNE SREDINE, GEOGRAFSKA MOBILNOST Ljudskog KAPITALA, ZADRŽAVANJE I PRIVLAČENJE TALENATA, JAVNE POLITIKE.

ABSTRACT:

The impact of environmental changes, especially climate changes and global warming, on people migration has gained both academic and public interest in recent years. However, there is no scientific consensus as to what extent and under which conditions environmental factors influence migration. In literature we find only robust evidence that environmental factors explain migration patterns. The size of the relationship strongly depends on the particular economic and sociopolitical contexts, as well as the environmental factors under consideration. Changes in environmental conditions in the broader sense of the word can disrupt the migration direction and convert it from emigration to immigration. The main goal of this work is to diagnose environmental factors that push and attract human capital. Since human capital plays a key role in modern development processes, public policies aimed at retaining and attracting talent from abroad deserve a much higher level on the executive's agenda.

KEYWORDS:

CHANGES IN ENVIRONMENTAL CONDITIONS, GEOGRAPHIC MOBILITY OF HUMAN CAPITAL, TALENT RETAINING AND ATTRACTING, PUBLIC POLICIES.

1. UVODNA RAZMATRANJA

Polazna premisa u razmatranju pitanja u vezi sa životnim okruženjem i njegovog uticaja na mobilnost ljudskog kapitala jesu događanja u svetu novijega vremena, tačnije poslednjih decenija 20. i početkom 21. veka, dobila su na značaju kako u okviru naučne ekonomske misli – naročito u pristupu konceptualizaciji problematike o kojoj je reč, tako i u praktičnoj primeni na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou.¹

Prirodno okruženje je više od scene društvenog života. Aktivnosti ekosistema, opasnosti i duboki ljudski odnosi i ponašanja prema životnoj sredini utiču na svaki važan društveni i kulturni fenomen, od lokacije naselja do vezanosti za mesto. U ovom kontekstu, standardne teorije i objašnjenja migracije kao važnog društvenog fenomena nisu inkorporirale aspekte životne sredine na smislen način (Black et al. 2011). U isto vreme, akademske diskusije o promenama životne sredine su donedavno bile gotovo potpuno prećutane o ulozi migracija. Poslednjih godina je, ipak, došlo do porasta istraživačkih radova o efektima promena životne sredine, poput onih izazvanih klimatskim promenama, na migracije u različitim zemljama. Grupa autora predvođena Romanom Hofmanom sa Bečkog instituta za demografiju Austrijske akademije nauka (OeAW) i Potsdamskog instituta za istraživanje uticaja klime (PIK) objavila je meta-studiju u časopisu „Nature Climate Change” koja je zasnovana na 30 različitih studija na nivou pojedinih zemalja, o složenoj interakciji između promena životne sredine, društveno-političkih faktora i migracija (Hoffmann, et al., 2020). Analize pokazuju da uticaj vremena i klime u velikoj meri zavisi od ekonomske i političke situacije neke zemlje. Veza između uslova životne sredine i migracije je posebno jasna u studijama koje se fokusiraju na zemlje sa srednjim nivoom prosperiteta. Hofman navodi primere iz Afrike, Azije i Latinske Amerike koji pokazuju da je veza između uslova životne sredine i migracije jača u zemljama u kojima veći deo stanovništva zavisi od poljoprivrede, a time i od životne sredine. Ako se klimatski uslovi pogoršavaju u godinama koje dolaze, kako istraživanja prognoziraju, promene životne sredine će ostati važan faktor za migraciju u budućnosti.

Najveći broj akademskih i političkih debata o vezi između promena životne sredine i migracije stanovništva dugo su bile više usmerene na determinante i ishode migracija, pre nego na različite prakse i značenja koja se pridaju takvim kretanjima (Wiegel et al. 2019). U studiji „One step forward, two steps back? The fading contours of (in)justice in competing discourses on climate migration”(Geographical Journal, 183(4), 2017) u fokusu debate bila je diskurzivna podela između takozvanih „alarmističkih”/pesimističkih stavova koji predviđaju mase „klimatskih izbeglica”, usled promena životne sredine u budućnosti, što će predstavljati rizik po bezbednost i stabilnost međunarodne zajednice (Myers, 2002), i „optimističnijih” glasova koji lokalne i regionalne migracije smatraju važnom strategijom za prilagođavanje promenama životne sredine (Foresight, 2011; R. McLeman & Smit, 2006). Ove debate su zasnovane na različitim pretpostavkama o tome ko se kreće, odakle se ljudi kreću, broj migracija, pravac kretanja i razdaljine koje migranti prelaze. U studiji „A mobilities perspective on migration in the context of environmental change“ (WIREs Clim Change, 2019) data je analitička perspektiva koja je usmerena na praktične poduhvate i iskustva mobilnosti i nepokretnosti u kontekstu

1 Autor duguje veliku zahvalnost kolegama, prof. dr Blagoju Babiću i prof. dr Dragoljubu Todiću, za sugestije koje su dali u toku pripreme ovog rada. Naravno, sam je odgovoran za argumente na kojima se zasnivaju zaključci o fenomenu koji je predmet rasprave.

promena životne sredine u cilju boljeg razumevanja ove materije (Wiegel et al. 2019). Fokus je na bolje shvatanje kretanja ljudi: kada i zašto se ljudi odlučuju da napuste – ili ne napuste konkretnu lokaciju – kao odgovor na promene životne sredine, kako se nose sa pritiscima migracije, pod kojim uslovima i ko može ili mora da ostane? Istovremeno, pristup mobilnosti uzima u obzir svakodnevne prakse u širem kontekstu, ugrađene u neujednačene lokalne, regionalne i globalne odnose moći koje određuju ranjivost na promene životne sredine, kao i opcije nepokretnosti/mobilnosti (Wiegel et al. 2019). Govori se o politici koja nastoji da promene životne sredine i migracije postanu bolje usklađene sa stvarnom praksom i potrebama onih koji su pogođeni, uzimajući u obzir raznolikost ranjivosti, različite segmente delovanja i sposobnosti u širem kontekstu društvene, političke i ekonomske nejednakosti.

Neki autori koriste metod sveobuhvatne procene faktora koji privlače „intelektualne migrante“ u određenu zemlju, tj. uvode sistem faktora privlačenja (pull factors) koji karakterišu atraktivnost uslova života, intelektualnog zapošljavanja, istraživanja i profesionalnog razvoja potencijalnim migrantima (Oliinyka et al. 2022). Procena njihovog uticaja je glavni indikator privlačnosti zemlje za intelektualne migrante („brain gain“ u Globalnom indeksu konkurentnosti za talente; INSEAD, 2013). Od prvog izdanja godišnje publikacije *Global Talent Competitiveness Index* (2013) autori su razvili dvostepeni postupak evaluacije, koji kombinuje metode korelacije i taksonomske analize. Formiranim sistemom indikatora izvršena je integrisana procena atraktivnosti zemalja na osnovu taksonomske analize. Ova procena je pomogla da se identifikuje grupa zemalja sa najvećom privlačnošću za migrante. Predložena metodologija omogućava grupisanje zemalja po stepenu njihove privlačnosti za intelektualne migrante i procenu mogućnosti regulisanja institucionalnog okruženja migracionih procesa (Oliinyka et al. 2022).

Geografska mobilnost ljudskog kapitala u kontekstu digitalizacije, klimatskih promena i turbulentnog svetskog poretka zaslužuje sve veću pažnju kreatora politika na svetskom, regionalnom i nacionalnom nivou. Turbulentnost svetskog poretka i konfliktni modeli demokratija, promene u globalnim ekonomskim moćima, veza hrana-voda-energija, klimatske promene i nedostatak resursa, transformacioni urbanizam, tehnološki i globalizacijski prodori, globalne zdravstvene krize, zabrinutost za transnacionalnu bezbednost i demografski razvoj su svi megatrendovi koji imaju strukturalne uticaje na prosperitet i stabilnost, ili na njihov nedostatak, širom sveta. Ljudska mobilnost, shodno tome, nalazi se u epicentru svih ovih uzastopnih megatrendova.

Autor ovog rada nastoji da se nadoveže na teorijsku i empirijsku literaturu novijeg datuma zasnovanu na studijama slučaja, predstavljajući konceptualni okvir za razumevanje i procenu uticaja životne sredine i promena životne sredine na ljudske migracije, primenljiv i na unutrašnje i na međunarodne migracije, sa posebnim naglaskom na mobilnost talenata – karijerno ostvarenih kadrova. Okvir vidi životnu sredinu u užem smislu reči samo kao jedan od pokretača migracija i karakteriše promene životne sredine kao značajne direktne i indirektno uticaje na ova kretanja (Black et al. 2011).

2. ŽIVOTNA SREDINA: POJMNOVNO I TEORIJSKO ODREĐENJE

Izraz „životna sredina“, u srpskom prevodu engleske reči *environment*, podrazumeva „uslove u kojima živite ili radite i način kojim se utiče na to kako se osećate ili koliko efikasno možete da radite“ (*the Cambridge Dictionary*, Cambridge University Press), uključujući „radno okruženje“ i „kućno porodično okruženje“, „osećaj stabilnosti i postojanosti koje su potrebne čoveku“ za učenje, rad i uživanje. To je vazduh, voda i zemlja u ili na kojoj žive ljudi, životinje i biljke. Govoreći o teškoćama u definisanju „životne sredine“, D. Todić (2018) ističe da ovaj pojam i njemu srodni pojmovi (i/ili iz njega izvedni) spadaju u najkontroverznije pojmove, kako u široj javnosti tako i u pojedinim naučnim granama i krugovima. Pojmom životna sredina, ili pojmovima čije značenje se nekritički izjednačava sa značenjem pojma životna sredina, označava se suviše mnogo stvari, tako da je iole ozbiljnija rasprava znatno otežana ako se prethodno jasnije ne odrede granice sadržaja pojedinih pojmova. Pri tome, ističe i to da široka definicija ovog pojma daje se u pojmovniku UN gde pojam (“environment”) obuhvata “ukupnost svih spoljnih uslova koji utiču na život, razvoj i preživljavanje organizma” (Todić, 2018: 55).

Nacionalni Program zaštine životne sredine Srbije (Službeni glasnik RS, 21/2020) definiše životnu sredinu kao skup prirodnih i stvorenih vrednosti čiji kompleksni međusobni odnosi čine okruženje, odnosno prostor i uslove za život. Migracije u kontekstu klimatskih promena i degradacija životne sredine su često višezručne.

Većina ljudi migrira zbog kombinacije društvenih, političkih, ekonomskih, ekoloških i demografskih činilaca (pokretača), na koje sve utiče i na njih će uticati klima i promene životne sredine. Gledajući u budućnost, neke projekcije pokazuju da milioni ljudi više mogu migrirati zbog štetnih efekata klimatskih promena. Međutim, u mnogim slučajevima najviše ranjivog stanovništva koje je zarobljeno i nema sredstava ili mogućnosti da se pomeri van degradiranih područja. Kako pokretljivost tako i nepokretnost ljudi moraju biti predmet rešenja čvrstim opcijama politike (IOM, 2020).

Međunarodna organizacija za migracije (IOM), u Strategiji o migracijama, životnoj sredini i klimatskim promenama, 2021-2030. koristi i razlikuje sledeće vrste migranata i migracija i to:

Ekološki migrant (Environmental migrant): Osoba ili grupa(e) osoba koje su, uglavnom iz razloga iznenadne ili progresivne promene u životnoj sredini koja negativno utiču na njihove živote ili uslove života, prinuđene da napuste svoja uobičajena mesta boravka, ili odluče da to učine, bilo privremeno ili trajno i koje se kreću unutar ili van zemlje porekla ili uobičajenog boravka. Tamo nije međunarodni ugovor o terminu koji će se koristiti za opisivanje osoba ili grupa osoba koje se preseljavaju iz razloga vezanih za životnu sredinu. Ova definicija ekološkog migranta nije namenjena stvaranju bilo kakve nove pravne kategorije. To je radna definicija IOM-a koja ima za cilj da opiše sve različite situacije u kojima se ljudi kreću u kontekstu faktora životne sredine.

Klimatske migracije (Climate migration): Kretanje osobe ili grupe osoba koje su, pretežno iz razloga naglih ili progresivnih promena u životnoj sredini usled klimatskih promena, prinuđene da napuste svoje uobičajeno mesto stanovanja, ili odluče da to urade, bilo privremeno ili trajno, unutar države ili preko međunarodne granice. Ovo je takođe radna

definicija IOM-a u analitikoj svrsi, ali se može povezati sa većom ranjivošću pogođenih ljudi, posebno ako je prisiljeni na preseljenje. Ipak, migracija takođe može biti oblik prilagođavanja stresovima životne sredine, pomažući da se izgradi otpornost pogođenih pojedinaca i zajednica.

Prekogranično raseljavanje (Cross-border displacement) se odnosi na situacije u kojima ljudi beže ili su raseljeni preko granica u kontekstu iznenadnih ili sporih katastrofa, ili u kontekstu efekata klimatskih promena.

Raseljavanje (Displacement): Kretanje osoba koje su bile prisiljene ili prinuđene da pobegnu iz ili da napuste svoje domove ili mesta uobičajenog boravka, posebno kao rezultat ili u cilju izbegavanja efekata oružanih sukoba, situacije opšteg nasilja, kršenja ljudskih prava ili prirodne katastrofe ili, pak katastrofe koje je prouzrokovao čovek.

Prirodno katastrofična raseljavanja (Disaster displacement): Kretanje osoba koje su bile prinuđene da napuste svoje domove ili mesta uobičajenog boravka kao rezultat katastrofe ili da bi se izbegao uticaj neke neposredne i predviđive prirodne opasnosti (...)

Prisilna migracija (Forced migration): predstavlja migracijski pokret koji, iako pokretači mogu biti različiti, uključujući silu ili prinudu.

Interno raseljena lica (Internally Displaced Persons - IDPs): lica ili grupe lica koja su bila prisiljena ili prinuđena da pobegnu ili da napuste svoje domove ili mesta uobičajenog boravka, posebno kao rezultat ili u cilju da se izbegnu posledice oružanog sukoba, situacije generalizovanog nasilja, kršenja ljudskih prava ili prirodne katastrofe ili, pak katastrofe koje je prouzrokovao čovek i koja nisu prešla međunarodno priznatu državnu granicu.

Međunarodni migrant (International migrant): Svaka osoba koja se nalazi izvan države čiji je državljanin, ili u slučaju lica bez državljanstva, izvan njegove ili njene države rođenja ili uobičajeno boravište. Termin uključuje migrante koji nameravaju da se presele za stalno ili privremeno, i one koji se kreću na legalan ili dokumentovani način, kao i migrante u neregularnim situacijama.

Radna migracija (Labour migration): Kretanje lica iz jedne države u drugu, ili unutar svoje zemlje prebivališta, radi zaposlenja.

Planirano preseljenje: Predstavlja planirano preseljenje u kontekstu katastrofa ili degradacije životne sredine, uključujući i kada zbog efekata klimatskih promena, planirani proces u kome se osobi ili grupi lica pomaže da se udalje iz svojih domova ili mesta privremenog boravka, radi boravka na novoj lokaciji gde su obezbeđeni uslovi za obnovu života.

Zarobljene populacije (Trapped populations): Populacije koje ne migriraju, a ipak se nalaze u ugroženim područjima, [...]u riziku da postanu „zarobljeni“ ili da moraju da ostanu tamo gde će biti ranjiviji ekološkim šokovima i osiromašenjem.

Ljudska mobilnost (Human mobility) jeste, prema IOM definiciji generički termin koji pokriva sve različite oblike kretanja osoba. „Ljudska mobilnost se tradicionalno odnosi na sposobnost (kapacitet i sloboda ljudi da se kreću)” ali se takođe “sve više koristi u od-

nosu na ekološke i klimatske promene kao krovni izraz za opisivanje celog raspona vrsta kretanja (dobrovoljna migracija, raseljavanje, planirano preseljenje)"(Wright et al., 2020: 19). Migracije, životna sredina i klimatske promene su povezane na različite, višestране načine i veza između njih je često veoma specifična za kontekst. Kada ljudi migriraju ili napuste svoje domove, ili zaista, kada ostanu u nepovoljnim uslovima, njihove odluke su oblikovane nizom faktora na ličnom, društvenom i strukturnom nivou, uključujući porodičnu dinamiku, društvene mreže i demografske i socio-ekonomske uslove (Wright et al., 2020). Iako postoji razlika između mobilnosti i raseljenja, Blejk (2011) sugerise zaključak da se oba mogu posmatrati kao dva kraja kontinuiranog procesa. Raseljenje je kretanje povezano sa diskretnim događajima koji predstavljaju izazov u pogledu bezbednosti, sigurnosti ili sredstva za život. Mobilnost se, međutim, široko artikuliše kao proaktivan potez za poboljšanje sredstava za život, a njena mogućnost je obično dobrovoljne i planirane prirode.

Budući da je geografska mobilnost ljudskog kapitala u središtu ove analize, postavlja se pitanje šta se pod „ljudskim kapitalom“ podrazumeva? Izraz „kapital“ podrazumeva upotrebljiv proizvodni resurs. Koncept ljudskog kapitala se odnosi na ljudska bića kao jedno od sredstava i faktora koji doprinose ekonomskom rastu i društvenom razvoju (Šlaus & Jacobs, 2011). Inače, cilj razvoja, nije samo kao ekonomski rast ili čak održiv ekonomski rast sam po sebi, već kao održiv razvoj ljudskih bića. Dok su ljudski, društveni, kulturni, naučni i tehnološki kapital koji se često razlikuje u literaturi, ljudski kapital u studiji „Human Capital and Sustainability“ je široko definisan tako da uključuje znanja, veštine, stavove i kapacitete pojedinaca, kao i društvene i kulturne zadužbine kolektiva, uključujući sopstvenu sposobnost otkrivanja, pronalaska, inovacije i snalažljivosti (Šlaus & Jacobs, 2011). U ovoj studiji se, pored ostalog ističe i to da je društveni razvoj proizvod individualnog razvoja i obrnuto. Društveni napredak počinje sa generisanjem novih ideja, viših vrednosti, progresivnijih stavova koji vode ka pionirstvu inicijative pojedinaca, koje kasnije prihvataju i oponašaju drugi pojedinci, organizovano i umnožene i na kraju asimilirane od strane društvenog kolektiva. Vremenom aspekti ove organizovane društvene strukture sazrevaju u neformalne društvene institucije i trajne kulturne vrednosti. Tako i, razvoj individualnosti je sam po sebi proizvod društvenih organizacija, institucija i kulturne atmosfere, koji prenosi znanja, veštine i vrednosti, čini dostupnim svakom članu kumulativni napredak kolektiva, i pruža slobodu i priliku jedinstvenom pojedincu karakteristike koje treba razviti. „Obrazovanje utiče na gotovo svaki aspekt ljudskog postojanja, uključujući stopu fertiliteta, smrtnost novorođenčadi, zdravlje², očekivani životni vek, rast stanovništva, zapošljivost, nivoe prihoda, ekonomski rast, obrasce potrošnje, tehnoloških i društvenih inovacija, preduzetništva, javne svesti, društvene vrednosti, javne politike, tipa vlasti i kvaliteta upravljanja. Obrazovanje je sredstvo kojim društvo u organizovanom i sažetom obliku prenosi na buduće generacije zbir i suštinu znanja i iskustva koje je sticao milenijumima“ (Šlaus & Jacobs, 2011: 146). Društvo je često zaslužno za nova otkrića, pronalaska i inicijative pionirskog pojedinca. Ali znanje, intuicija i konačno mudrost koja vodi ove sveže akcije su izvučeni iz podsvesne kolektivne mudrosti društva čijim se delom pojedinac oseća; izražava volju društva za napretkom u određenom pravcu. Pojedinac je svesni instrument za izražavanje podsvesne volje; ponekad pojedinac mora da pronađe novo društvo – kao što su to uradili Albert Ajnštajn i drugi, ranije, u prošlom veku – gde je kolektivna podsvesna volja kompatibilna sa njegovim ili njenim individual-

2 U literaturi je pojmovno određen i izraz „zdravlje“ koji prema Svetskoj zdravstvenoj organizaciji (SZO) podrazumeva stanje potpuno fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja, ali ne samo odsustvo bolesti ili slabosti, već uključuje zdravstvene determinante bezbednosti hrane i vode.

nim kreativnim porivom (Cleveland & Jacobs, 1998). Američka profesorka antropologije i istorije, Kerol Kramli (Carole L. Crumley), sa Univerziteta Severne Karoline u Čepel Hilu, objavljujući jedan istorijski pregled migracija stanovništva, ističe da istorijske činjenice, pored ostalog, nude i „uvid“ u ono što se može dogoditi u budućnosti. Razvoj interdisciplinarnog pristupa nauci sugerise da se neke 'tamne mrlje' mogu otkloniti iz savremenog perioda evocirajući široke kontekste za razumevanje istorijskih, bio-geografskih i klimatskih uticaja na kulturne promene (Crumley, 2017).

Većina autora procene uticaja faktora životne sredine na migracije su započeli sa okruženjem kao pokretačem, i pratili ih do njihovih posledica po migracije. Međutim, analitički okvir Ričarda Blejka (2011) je znatno širi razmatrajući i glavne teorije migracija; gde ističe šest odvojenih škola teorije (neoklasična ekonomija, nova ekonomija migracije radne snage, teorija segmentiranog tržišta rada, teorija svetskih sistema, teorija socijalnog kapitala i teorija kumulativne uzročnosti), zaključujući da sve one sadrže elemente istine podržane empirijskim istraživanjem. Kao takve, i uprkos njihovoj tvrdnji da su obezbedile „empirijski utemeljenu teorijsku sintezu“, njihov zaključak je da se uzroci migracija suštinski razlikuju u različitim regionima i različitim empirijskim okolnostima (Black et al. 2011).

3. DETERMINANTE MOBILNOSTI LJUDSKOG KAPITALA

Migracije su, sudeći po mnogo čemu, više socijalna strategija. David Anthoni (1997) tvrdi da pokretači migracija stanovništva nisu biološki odgovor, već rezultat složenih, svesnih odluka. Migracije determinišu brojni faktori interne i eksterne prirode. Od sredine prošlog veka, "Push / Pull" teorija (Lee 1966) i dalje oblikuje migracionu raspravu. "Push" (**potisni**) faktori (pogoršanje ekonomskih, socijalnih, političkih i zdravstvenih uslova) i „Pull“ (**privlačni**) faktori (atraktivni resursi, kulturne veze, povećane mogućnosti, i kvalitet života) i dalje su važni. Međutim, teorija savremene migracije usmerena je na situaciju i odnose koji su u osnovi odluke o preseljenju. Ovaj sveobuhvatniji teorijski okvir, de facto, omogućava blisko ispitivanje odnosa među ekonomskim, socijalnim, emocionalnim, političkim i kulturnim okolnostima. Savremene studije fokusirane su na **prisilne migracije** (npr. rat, bolest, glad, ekonomski kolaps), **karijerne migracije** (akademci, vojnici) i **lanac migracija** (kao rezultat postojećih socijalnih i ekonomskih veza), ali to nisu jedine vrste. Praistorijski i istorijski oblici takođe uključuju **lokalnu migraciju** (unutar regiona) i **kružne** ili **sezonske migracije** - trgovci, plaćenici, radnici, praktičari (Crumley, 2017).

Polazna premisa za analizu donošenja odluka o migraciji je neoklasična mikroekonomska teorija, koja tvrdi da je migracija individualni izbor pri čemu je racionalni akter motivisan da migrira kako bi maksimizirao svoje buduće blagostanje. Nasuprot tome, nova ekonomska teorija stavlja odluke o migraciji u kontekst domaćinstva i tvrdi da odluke o migraciji retko donose pojedinačni akteri, već porodice. Ove dve dominantne teorije migracija su stoga u suprotnosti u pogledu njihove perspektive o tome da li je odluka pojedinca da migrira zasnovana na tome da je to najbolje za sopstvenu budućnost, ili da li je odluka zasnovana na opciji povratak porodici ili domaćinstvu kao celini (Koubi et al. 2016). Međutim, obe ove teorije ne razmatraju eksplicitno uslove životne sredine kao faktor koji bi mogao biti ključan za odluke o migraciji, iako ekološki događaji, kao što su poplave

i suše, mogu delovati kao „stresori“ koji bi trebalo da motivišu pojedince da razmotre odlazak na mesta sa boljom životnom sredinom (Adger et al. 2015). Tačnije, na odluke o migraciji utiču percepcije o promeni životne sredine, a ne promene životne sredine koje su objektivno identifikovane korišćenjem naučnih dokaza. Razlog je u tome što je percepcija životne sredine način na koji pojedinci nastoje da razumeju svoju okolinu kako bi došli do najefikasnijeg odgovora na opasnosti po životnu sredinu pojedinca i domaćinstva (Koubi et al. 2016).

Neki autori su se zalagali za eksplicitno uključivanje biosfere u teorijski okvir. Suzana Gunatilejk (Susantha Goonatilake) se zalaže da teorija treba da uzme u obzir interakciju između bioloških i ljudskih sistema; Muhamed Kasa (Mohammed Kassar) shvata održivi razvoj kao interakciju tri međusobno zavisna sistema: biosfere ili fizičkog okruženja, tehnosfere ljudskog kapitala koja uključuje tehnologiju i fizičku infrastrukturu za razvoj, i sociosfere koja se sastoji od društvenih, političkih, ekonomskih, kulturnih, religioznih elemenata. Rad je korak napred u razumevanju sociosfere. Potrebna je, dakle, teorija koja uključuje sva tri sistema i njihove složene interakcije. Hose Furtado (Jose I. dos R. Furtado) vidi potrebu za sve većim vezama između socio-ekonomskih, bio-fizičkih i kulturnih faktora. Budućnost ekološki održivog razvoja će se, sudeći po mnogo čemu, zasnivati na adaptivnim strategijama upravljanja i koevoluciji između bio-fizičkih sistema i društveno-ekonomskih sistema na svim nivoima, od lokalnog do globalnog. Ovo će zahtevati neke promene ne samo u institucijama kao što je decentralizacija, već i promene u vrednostima štedljivosti, u jačanju lokalnih sposobnosti i hvatanju globalnih koristi na lokalnom nivou (Cleveland & Jacobs. 1998). Naravno, faktori životne sredine su kritični aspekt razvoja³, kao i oni tehnološki i kulturni. Migracija je oduvek – i pre digitalnog doba – bila praksa umrežavanja. Mreže su od vitalnog značaja za migrante da odluče da li da se presele, da odaberu destinaciju i da se skrase.

Budući da su pitanja vezana za životnu sredinu multi-disciplinarnog karaktera, autori iz nekoliko naučnih disciplina, razmatrali su kontekst ljudskog ponašanja u odnosu na uslove i promene životne sredine, uključujući geografsku mobilnost ljudskog kapitala. Dramatično dinamične promene u komunikacionim tehnologijama i organizacionim strukturama, pojava multilokacionih opcija za rad i obavljanje poslova, uticali su na porodice i pojedince i na radno i slobodno vreme, kao i na nacionalne reorganizacije i kulturno previranje (Stokols, 1987). U žiži aktuelnosti je sve veća svest i informacije o globalnoj кризи o zaštiti životne sredine koja ima ključni uticaj na migracije stanovništva.

Teorija razvoja treba da objasni proces kojim čovečanstvo stvara i koristi sve instrumente za svoj razvoj i kako postaje zavisno od njih i kako preko njih dominira. Svaka društvena institucija i instrument koji društvo stvara pokušava da dominira čitavim svojim životom. To je važno za vojsku, crkvu, novac i vladu. Danas to važi za nauku i tehnologiju. Svaki subjekt traži prednost i svoje pravo da dominira nad celinom. Trenutno se društvo oseća pod dominacijom i zavisnošću od instrumenata i institucija kao što su novac i tržišta koje je stvorilo, kao da ovi instrumenti imaju svoj nezavisan život i moć kojoj ljudi moraju biti potčinjeni (Jacobs & Natrajan, 1998). Konačno, znanje igra sve uočljiviju ulogu u razvoju kako pojedinca tako i društvenog kolektiva. Vlada aktivno podstiče obrazovanje i širenje novih ideja. Povećava se sloboda izbora. Nauka, tehnologija, znanje i informacije

3 „Održivi ekonomski razvoj podrazumeva ekonomski rast i razvoj koji vodi računa o zaštiti životne sredine povezivanjem održivog ekonomskog rasta sa poboljšanjem zdravlja ljudi, socijalnom pravdom, zapošljavanjem i zaštitom životne sredine“ (Đorić, 2021: 67).

postaju produktivniji i važniji resursi. Postoji dalji pomak u ravnoteži između pojedinca i društva, još veća sloboda za individualne misli, uverenja i akcije. Društvo traži zdraviji balans između individualnih prava i odgovornosti. Društvene organizacije osmišljavaju nove načine da iskoriste domišljatost i produktivni potencijal ljudske kreativnosti. Društva otkrivaju da je krajnja odrednica njihovih dostignuća sposobnost da razviju i unaprede kapacitete svakog pojedinačnog člana i društva u celini.

Pozivajući se na brojne autore koji procenjuju elemente uticaja životne sredine na migraciju, Ričard Blejk (2011) kreira novi analitički okvir, identifikujući pet „pokretača“ koji utiču na odluke o migracijama: ekonomski, politički, socijalni, demografski i ekološki pokretači. Okruženje pokreće migraciju kroz mehanizme koji se artikulišu kao dostupnost i pouzdanost usluga ekosistema i izloženost opasnostima. Na pojedinačne odluke o migracijama i njihove tokove utiču ovi pokretači koji deluju u kombinaciji, pa je efekat okruženja stoga u velikoj meri zavisao od ekonomskog, političkog, socijalnog i demografskog konteksta. Promena životne sredine ima potencijal da direktno utiče na opasnost mesta. Promene životne sredine takođe utiču na migraciju indirektno, posebno kroz ekonomske pokretače, na primer, promenom sredstava za život, i političkih pokretača, kroz uticaj na sukobe oko resursa, na primer. Ovaj analitički okvir (tabela 1), primenljiv i na međunarodnu i na unutrašnju migraciju, naglašava ulogu ljudskog faktora u donošenju odluka o migraciji, posebno u kontekstu karakteristika porodice i domaćinstva, s jedne i prepreke i olakšice za kretanje, s druge strane.

► TABELA 1. DETERMINANTE MIGRACIONIH TOKOVA

EKONOMSKI FAKTORI	POLITIČKI OKVIR	DEMOGRAFSKA TRANZICIJA	DRUŠTVENI ODNOSI	ŽIVOTNA SREDINA
Mogućnosti zaposlenja	Diskriminacija, progon	Veličina, gustina populacije	Potruga za obrazovanjem	Izlaganje opasnosti
Prihod, plate, blagostanje	Upravljanje, sloboda	Struktura stanovništva	Porodične, rodbinske obaveze	Usluge ekosistema, uključujući
Proizvođačke cene	Konflikt, nesigurnost	Prevalencija bolesti		(a) Produktivnost zemljišta
Potrošačke cene	Podsticaji politike			(b) Navike ljudi
	Direktna prinuda			(c) Sigurnost hrane, energije, vode

Izvor: tabelarni pregled je sačinio autor na osnovu studije Ričarda Blejka (2011).

Prema tome, odluku pojedinca ili porodice o tome, da li će migrirati ili ostanu, determinišu mikro i mezo faktori. U mikro faktore ubrajaju se: lične/porodične karakteristike - godine, pol, obrazovanje, bogatstvo, bračni status, preferencije, etnička pripadnost, religija, jezik. U mezo faktore ubrajaju se: intervenišuće prepreke i fasilitatori – politički/pravni okvir; troškovi selidbe; društvene mreže; veze sa dijasporom; agencije za zapošljavanje; tehnologije.

4. POZICIJA SRBIJE U SVETSKOJ DEMOGRAFSKOJ I EKONOMSKOJ BUDUĆNOSTI

U vreme dramatičnog skoka cena energetske sirovina na svetskim berzama i krajnje pesimističkih izjava investitora širom sveta, 17. oktobra 2022. godine, Stiv Goldštajn (Steven Goldstein) je objavio intervju s prof. Lorensom Kotlikofom (Laurence Kotlikoff) sa Univerziteta u Bostonu, pod naslovom *Who's going to be the next world's economic power?* Povod za intervju bio je istraživački rad (The Future of Global Economic Power, NBER Working Paper No. 30556, October 2022) koji je distribuirao američki Nacionalni biro za ekonomska istraživanja (Cambridge, MA). Jedan od autora ovog rada je upravo prof. Kotlikof, saradnik Američke akademije umetnosti i nauka, koji je 1970-ih osmislio model koji ekonomisti koriste za praćenje ekonomija tokom vremena. Kotlikof i saradnici, koristeći demografske podatke UN i fiskalne podatke MMF, kreirali su ono što nazivaju Globalnim Gajdarovim modelom, s fokusom na pet varijabli — rast stanovništva, starenje stanovništva, sustizanje produktivnosti, fiskalno prilagođavanje i automatizacija. Analiza zasnovana na tom modelu pokazuje da su od 2017. godine, Zapadna Evropa i Kina činile od po oko 17% svetskog BDP-a, a SAD 16% (Goldstein, 2022). Do 2100. očekuju sasvim drugačiju sliku, sa Kinom i Indijom koje će postati dva najveća ekonomska hegemoni u svetu, sa 27% i 16% svetskog BDP-a, respektivno, sa udelom SAD i Zapadne Evrope od po oko 12%. U jednom posebnom scenariju, ako se stope rasta registrovane između 1997. i 2017. nastave u budućnosti, Indija dolazi na prvo mesto, sa skoro 34% svetskog BDP-a. U tom scenariju, Kina je broj dva sa 22%, dok bi SAD pale na 10% svetskog BDP (Goldstein, 2022). Rast produktivnosti i njegova interakcija sa demografskim promenama glavni su pokretači budućnosti ekonomske moći. Fiskalni uslovi i automatizacija su sekundarni faktori. Konačno, u zaključku analize zasnovane na pomenutom modelu daje se upozorenje regionima, uključujući SAD i Kinu, koji bi mogli da budu pod velikim „ekonomskim stresom“ zbog interakcije fiskalne politike kojom se iz deficita finansiraju plate i starenje stanovništva. Teškoće bi se mogle izbeći ako bi ovi regioni mogli da ograniče fiskalne izdatke, budući da se suočavaju sa dramatično višim i rastućim poreskim teretom. Jer, rast fiskalnog tereta bi mogao da ograniči ponudu radne snage, da izazove izbegavanje i utaju poreza, i promoviše emigraciju, posebno visokokvalifikovanih radnika (Benzell et al., 2022).

Razumevanje populacionih trendova i predviđanje demografskih promena su od ključne važnosti za planiranje nacionalnog razvoja i za sprovođenje Agende za održivi razvoj do 2030. Agenda 2030 naglašava da su ljudi u središtu održivog razvoja, odražavajući ideale iznesene u Programu akcije Međunarodne konferencije o stanovništvu i razvoju (ICPD) usvojenom u Kairu 1994. Nedavni demografski trendovi su predznak budućih izazova za postizanje Ciljeva održivog razvoja (SDG). Na primer, zemlje koje doživljavaju brzi rast stanovništva, od kojih je većina u subsaharskoj Africi, moraju da obezbede školovanje i zdravstvenu zaštitu sve većem broju dece i da obezbede kvalitetno obrazovanje i prilike za zapošljavanje sve većem broju mladih. Zemlje u kojima je rast stanovništva usporen ili zaustavljen, moraju se pripremiti za sve veći udeo starijih osoba i, u nekim slučajevima, za smanjenje broja stanovništva. Ovi i drugi izazovi mogu se delimično rešiti tako što će se odgovoriti na buduće demografske trendove i uključiti te informacije u politike i planiranje (UN DESA/POP/2022/TR/NO. 3.). Prema podacima Departmana za privredne i društvene delatnosti UN, Odeljenje za stanovništvo ukupni fertilitet je značajno opao po-

slednjih decenija u mnogim zemljama. Danas dve trećine svetske populacije živi u zemlji ili oblasti gde je fertilitet ispod 2,1 rođenje po ženi, što je otprilike nivo potreban za nulti rast na duži rok za populaciju sa niskim mortalitetom. Među zemljama sa pola miliona i više stanovnika, najozbiljnije relativno smanjenje broja stanovnika do 2050. godine, sa gubicima od 20 procenata ili više, očekuje se u Bugarskoj, Letoniji, Litvaniji, Srbiji i Ukrajini (UN DESA, 2022: ii 3).

U Srbiji je već duži period vremena evidentan rastući trend depopulacije. Negativna stopa prirodnog priraštaja je sve veća; stopa neto emigracije takođe. Stanovništvo stari što povećava koeficijent starosne zavisnosti starih. Starenje stanovništva će imati veliki uticaj na društva, povećavajući fiskalne i političke pritiske, s kojima će se verovatno suočiti sve zemlje u narednim decenijama. U pitanju su sistemi zdravstvene zaštite, starosne penzije i socijalna zaštita mnogih zemalja, uključujući našu zemlju. Jer, u Srbiji se iz decenije u deceniju povećava udeo stanovništva, zavisno od izdržavanja. Godine 2015. godine koeficijent ukupne zavisnosti iznosio je 49% (25% je bio koeficijent dece i 24% koeficijent zavisnosti starih osoba); 2030. odnosni koeficijenti će se povećati i to: koeficijent ukupne zavisnosti na 58% (25% i 31%, respektivno), a 2050, kako projekcije pokazuju, koeficijent ukupne zavisnosti iznosiće 66%, koeficijent zavisnosti dece 24% i starih osoba 41% (UN, 2017).

Do 2019. pitanja emigracije mladih i obrazovanih iz Srbije nisu bila na političkoj agendi nadležnih organa Republike. Inače, preduslov za uspešno upravljanje ekonomskim migracijama jeste formulisane jasne i koherentne strategije, stvaranje pravnog i institucionalnog okvira za implementaciju, dosledno i sveobuhvatno sprovođenje mera i aktivnosti i obezbeđivanje efikasne koordinacije između svih uključenih aktera. Tako, u martu 2020. godine Vlada Republike Srbije usvojila je Strategiju o ekonomskim migracijama Republike Srbije za period 2021-2027. godine. Opšti cilj Strategije je stvaranje privrednog i društvenog ambijenta za usporavanje odlaska radno sposobnog stanovništva u inostranstvo, jačanje veza sa dijasporom, podsticanje povratnih i cirkularnih migracija, kao i privlačenje stranaca različitih obrazovnih profila. Posebni ciljevi su: (a) izgradnja i jačanje institucionalnih kapaciteta za praćenje i unapređenje kvaliteta podataka o ekonomskim migracijama; (b) unapređenje uslova života i rada u privrednom i društvenom sektoru; (c) usklađivanje sistema obrazovanja sa potrebama privrede, sa akcentom na praćenje inovacija koje nosi sa sobom četvrta industrijska revolucija, posebno u sferi razvijanja novih zanimanja i stručnih profila, kao i stvaranje uslova za privlačenje stranih studenata; (d) unapređenje saradnje dijaspore i matice i podsticanje transnacionalnog preduzetništva; (e) stvaranje uslova za praćenje, podsticanje i podršku cirkularnim i povratnim migracijama, (f) stvaranje uslova za efikasnije upravljanje unutrašnjim migracionim tokovima.

Kreiranje efikasnih mera za upravljanje ekonomskim migracijama jedno je od najvećih izazova javnih politika Republike Srbije. Vlada je u septembru 2021. godine donela trogodišnji akcioni plan za sprovođenje ove strategije (2021-2023). Da bi se postavljeni ciljevi Akcionim planom i ostvarili, neophodno je znatno aktivnije stvoriti povoljan ambijent za takav razvoj događaja – budući da su dobrovoljne „migracije uzrok i posledica globalizacije, a njihovi efekti na zemlju porekla migranata zavise od unutrašnjih faktora u toj zemlji” – izgradnje relevantnih kapaciteta za zadržavanje i privlačenje talenata. Dijaspore bi valjalo biti vidljivija na političkoj agendi Vlade Republike Srbije. S druge strane, civilni sektor i mediji trebalo bi da imaju značajno veću ulogu u zadržavanju i privlačenju talenata iz dijaspore u matičnu državu.

Prioriteti javnih politika od stratejskog značaja treba da su usmereni na otklanjanje slabosti koje su u Indeksu globalne konkurentnosti za talente (GTCI - Global Talent Competitiveness Index) za 2022. godinu jasno prikazane. Stubovi input-a u GTCI inspirisani su kvalitetnim mogućnostima (*Enable*) i činiocima koji privlače (*Attract*), doprinose rastu (*Grow*) i zadržavanju (*Retain*) talenata koje korporacije koriste u upravljanju kadrovima.

Indeks globalne konkurentnosti za talente (GTCI 2022) objavljen je oktobra 2022. godine u gradu Fontenblou (Francuska) u izdanju Evropskog instituta za biznis administraciju (Institut Européen d'Administration des Affaires, poznat kao INSEAD). U kontekstu *GTCI*, konkurentnost jedne zemlje za talente predstavlja skup javnih politika i primera dobre upravljačke prakse koji pruža mogućnost datoj zemlji da razvije, privlači i osnaži ljudski kapital u svrhu rasta produktivnosti i prosperiteta njene privrede.

Kao najznačajniji činioci inputa izdvajaju se: (a) kvalitet mogućnosti delovanja u privredi – regulatorni milje; tržišni ambijent, poslovni i radni ambijent; (b) privlačni činioci – otvorenost za kretanje faktora proizvodnje, interno i eksterno; (c) osnovni faktori privrednog rasta – formalno obrazovanje, celoživotno učenje; pristup mogućnostima rasta, i (d) održivi razvoj i stil života. Što se tiče autputa, tu su visokostručni i visokoobrazovani kadrovi, koji najčešće iz manje ravijenih ekonomija „odlepršaju“ u razvijene ekonomije i privlačne gradove.

Konkretno, Srbija se po globalnoj konkurentnosti za talente nalazi na 52. poziciji od ukupno 133 zemlje koje obuhvata Izveštaj za 2022. godinu, što u odnosu na prethodnu godinu predstavlja blago poboljšanje. Po oblastima situacija je sledeća:

Prvo, polazni indikatori „regulatorni milje“ i „efikasnost vlade“ Republike Srbije našli su se na 69. poziciji od 133 zemlje; u oblasti tržišnog ambijenta: Srbija je po indikatoru „obim tržišne dominacije“ na 93. poziciji, a po indikatoru „razvoj klastera“ na 84. poziciji. U oblasti tržišta rada: indikatori „odnos unije poslodavaca i sveta rada“ (106.); i „profesionalni menadžment“ (104. pozicija) zaslužuju posebnu pažnju nadležnih organa. Drugo, kada je reč o privlačnim činiocima, treba posebno istaći ozbiljnost sledećih indikatora: „privlačenje umova“ (124. pozicija); i „socijalna mobilnost“ (86.). Treće, u oblasti mogućnosti rasta (jačanja kapaciteta), pažnju privlače sledeći indikatori: „rangiranje univerziteta“, (74. pozicija); „celoživotno učenje“ (73.); „obučavanje radnika“ (100. pozicija) i „korišćenje virtuelnih socijalnih...“ (87.) i „... profesionalnih mreža“ (68.). Četvrto, u oblasti zadržavanja kadrova, posebnu pažnju treba posvetiti sledećim indikatorima: „održivi rast“ (88.); „socijalna zaštita“ (94.); „zadržavanje kadrova u zemlji“ (127.) i „zaštita ljudskih prava“ (71.). Peto, u oblasti stručnih i tehničkih veština, indikator „značaj obrazovnog sistema za privredu“ (81.) takođe zaslužuje pažnju. Šesto, u oblasti globalnog znanja i veština, treba istaći indikator: „dostupnost stručnih i menadžerskih kadrova“ (72. pozicija). Izveštaj o globalnoj konkurentnosti za talente sugerise neophodnost većih napora nadležnih organa kako bi Srbija dostigla bolju poziciju i postala privlačnija za talente.

Ključne poruke iz indeksa globalne konkurentnosti za talente su: (1) izdvajanje talenata od ostalog dela aktivnog stanovništva se povećava. Postoji korelaciona veza između povećanja dohotka po stanovniku i povećanje udela talenata; (2) pitanje talenata je postalo mejnstrim briga kompanija, naroda i gradova; (3) preduzetnički talenat može doprineti

i proširenju i smanjenju nejednakosti. Preduzetnički talenat igra vitalnu ulogu u manjim firmama (koje su od ključnog značaja za otvaranje novih radnih mesta), kao i start-upovima (ključnim za inovacije); naravno, preduzetnički talenat ima ključnu ulogu i u velikim organizacijama, pa i u izvršnoj vlasti; sledi da ekosistemi treba da poboljšaju i povećaju svoje napore kako bi privukli, negovali i zadržali više preduzetničkih talenata. Javne politike su od presudne važnosti u ostvarivanju ovih ciljeva; (4) u nastajanju su novi pristupi u svrhu podsticanja preduzetničkih talenata; u fokusu su sistemi upravljanja talentima; u tom pogledu, kreirane su različite strategije upravljanja talentima; (5) digitalizacija i globalizacija će povećati ulogu preduzetničkog talenta, jer će budućnost poslovanja radikalno uticati na dinamiku širenja veštačke inteligencije (digitalizacija sama hrani internet, veliki obim podataka i duboko učenje), procenat stalno plaćenih radnika će nastaviti da se smanjuje, a broj slobodnih agenata će porasti. Istovremeno, novi poslovni modeli će se pojaviti za talente.

Gradovi će igrati sve važniju ulogu kao čvorišta za preduzetničke talente. Jer talenat za preduzetništvo je usko vezan za inovacije, izgradnju i upravljanje dinamičnim i otvorenim ekosistemima koji će biti sve važniji deo izgradnje preduzetničke kulture i stanja svesti. Već je presudna uloga talenata, po gradovima i regionima. Isto tako, inkubatori i akceleratori će dobiti sve više i više na značaju. Trenutno, većina gradova ima tendenciju da sačini strategije za talente, po sličnim kriterijumima. Beograd se nalazi na 104. poziciji od ukupno 175. gradova koje obuhvata analizirani Izveštaj o globalnoj konkurentnosti za talente (2022).

5. ULOGA JAVNIH POLITIKA

Mnoga moderna društva pokušavaju da zaštite svoje građane, a da istovremeno ostaju konkurentna na globalizovanim tržištima. Pristup blagostanju više nije da obezbedi punu pokrivenost svih rizika, već da zameni postojeće skupe sisteme ciljanijim i efikasnijim pristupima. Ovo se postiže zahtevanjem od ljudi da preuzmu više individualnog rizika i da sami organizuju adekvatnu zaštitu. Ova tzv. „promena rizika sa javnog na privatno“ imala je nesrećne posledice. Mnoge polovične ili delimične reforme dovele su do neefikasnih radnih struktura, neadekvatnih aranžmana zapošljavanja i na kraju do erozije zaštitnih sistema, umesto do njihove modernizacije. U svom izveštaju Rimskom klubu, Ćiarini i Lidke (2006) analiziraju rad u savremenoj uslužnoj ekonomiji i nude nekoliko inovativnih rešenja. Dva od najambicioznijih su: (1) organizovanje osnovnog sloja plaćenog rada za one koji inače ne mogu da se zaposle, održavajući ih aktivnim i angažovanim; i (2) podsticanje i osnaživanje starijih da ostanu u radnom odnosu dugi niz godina nakon 60 ili 65 godina pod fleksibilnim uslovima (posao sa skraćenim radnim vremenom je ključna komponenta) koji su pogodniji (Ćiarini & Liedtke, 2006).

Na Skupštini Svetske akademije umetnosti i nauke u Mineapolisu 1994. godine, objavljen je izveštaj koji je pripremila Međunarodna komisija za mir i hranu pod naslovom Ne-običajene mogućnosti: Agenda za mir i ravnopravan razvoj (*the International Commission on Peace and Food entitled Uncommon Opportunities: An Agenda for Peace and Equitable Development*) u kome su, pored ostalog, iznete brojne interesantne preporuke u vidu potreba za međunarodnim zajedničkim naporima da se formuliše sveobuhvatna

teorija društvenog razvoja. Uprkos izuzetnim razvojnim dostignućima u drugoj polovini XX veka, više od polovine ljudi na svetu ostaje u siromaštvu. Dakle, osvrnt na izvanredna dostignuća XX veka upućuje na zaključak da je ogroman „razvoj“ tehnoloških pronalazaka, ekonomskih aktivnosti, političkih i društvenih organizacija i materijalnih bogatstava – praćen čitavim novim nizom problema i izazova – koji proističu iz relativno manje složenih proteklih vekova koji su mu prethodili (Cleveland & Jacobs, 1998). Ubrzavajući tempo tehnološkog napretka znači da će se nejednakosti između bogatih i siromašnih, kao i društvene tenzije koje proizilaze, samo povećati, ako ne budemo u mogućnosti da poboljšamo naše razvojne strategije. Otuda, veoma su potrebni integrativniji načini razmišljanja o „razvoju“ koji međusobno povezuje svaku disciplinu. Društveni razvoj je proizvod primene moći uma da organizuje fizičke materijale, društvene aktivnosti i mentalne ideje čovečanstva kako bi se postiglo veće materijalno, socijalno, mentalno i duhovno iskustvo. Pristup iznet u napred pomenutom radu daje centralni značaj ulozi organizacije u razvoju, organizaciji koja je definisana u najširem smislu kao uredan raspored ljudskih aktivnosti radi postizanja veće produktivnosti, efikasnosti, inovativnosti i kreativnosti. Razvoj je funkcija brzine društvenih transakcija. Brzina kretanja informacija, ideja, odluka, tehnologije, kretanja ljudi, dobara i novca značajno utiče na produktivnost društva i njegovo dalje unapređenje. „Razvoj“ je u svojoj suštini organizacija materijalnih procesa kroz ideje koje nazivamo „tehnologijom“; organizacija društvenih procesa koje nazivamo: sistemi, procedure, konvencije, trgovina, pravo i upravljanje; i organizacija mentalnih fenomena – podaci sa kontekstom koje nazivamo informacijama, racionalni procesi koji se nazivaju znanjem (nauke, prakse i profesije), koje se kombinuju sa neracionalnom intuicijom da bi proizvelo ono što nazivamo „mudročću“ (Cleveland & Jacobs, 1998). Naravno, mnogo energije je uloženo u stvaranje obrazaca društvenog ponašanja u prošlosti. Oslobođanje i korišćenje te energije bilo je jako ograničeno sistemima kontrole i hijerarhijske moći. Sa lakšim ograničenjima, može se osloboditi i kanalisati u nove, produktivnije obrasce organizovane na način koji je dizajniran da koristi, a ne da objedini ljudski izbor. Ogromna veličina ove potencijalne energije otkriva se kako u nepopustljivom otporu promenama, tako i u eksplozivnim revolucionarnim snagama koje se ponekad oslobađaju na mestima gde društva prekidaju ustaljene tradicije. Radi se o posvećenošću onome što se široko smatralo ljudskim ciljevima. U drugoj polovini prošlog veka videli smo, u ravnoteži, ogroman izliv ljudske energije širom sveta koji je uglavnom bio oslobođen u veoma različitoj društvenoj klimi. Ova klima je proizvela – u ravnoteži – veću fizičku sigurnost, šire političke slobode, šire društvene mogućnosti za više ljudi, veću konkurenciju za sve na globalnijim tržištima, nove sisteme (i fizičke i intelektualne) za brzo računanje, komunikaciju i transport, brzo globalno širenje informacija i obrazovanja, podsticanje individualne inicijative za lično napredovanje i aktivnija saradnja na obostranu korist.

Kako svetlost, toplota, pritisak, enzimi i hormoni služe kao uslovi, katalizatori i reaktanti za biološke procese, mir, demokratija, obrazovanje, tržišta i slobodniji pristup tehnologiji i informacijama deluju kao uslovi, katalizatori i reaktanti za društveni proces. Prirodni resursi su u nekom smislu ograničeni. Ali njihova upotreba vrednost i produktivnost ograničeni su samo u granicama sposobnosti ljudskih bića da misle, da međusobno povezuju misli, da grade korisnije misli na razmišljanju o drugima i da zamišljaju ono što se još nikada nije dogodilo. Ljudska sposobnost da uči i iz iskustva i iz teoretisanja, pomoću kojih ljudi razvijaju stavove, mišljenja, vrednosti i druge mentalne resurse, određuje koliko kreativno i efikasno društvo odgovara na izazove i prilike – kao što su uticaji ljudskih aktivnosti na životnu sredinu ili potencijal Interneta bez presedana. U tom smislu, ljudski

um i duh izgledaju kao krajnji resursi koji određuju korisnost i produktivnost svih drugih resursa (Cleveland et al. 1998). U suštini postoje tri vrste infrastrukture, tri nivoa organizovane ljudske aktivnosti, od kojih svaka u velikoj meri zavisi od drugih zbog sopstvene funkcionalnosti. To se može ilustrovati fizičkom organizacijom transporta i komunikacija; drugo društvenom organizacijom pravnih, finansijskih, komercijalnih i obrazovnih institucija; još jedan mentalnom organizacijom informacija, tehnologije, naučnog znanja i duhovnog uvida. Sve ovo je potrebno za ostvarivanje progresivno složenijih oblika privrednih delatnosti. Kako evolucija vrsta višeg reda zahteva razvoj sve složenijih i diferenciranijih organa, svaka dalja faza društvenog napretka zahteva kvantitativno proširenje i kvalitativno poboljšanje u organizaciji društvenih infrastruktura.

Jedan zabrinjavajući aspekt društvenog procesa je evidentna tendencija društvenog razvoja da generiše nepredviđene i neželjene ekscese, nuspojave i neželjene reakcije: štetu po životnu sredinu, prenaseljenost, destruktivnu primenu tehnologije, ekonomske krize i društvene sukobe. Uopredive posledice – iscrpljujuće mutacije, prenaseljenost, pa čak i izumiranje vrsta, devastacija prirodnih staništa, ciklusi oskudice i obilja – javljaju se i u biološkim sistemima (Cleveland & Jacobs, 1998).

Rasprava o procesu globalizacije otkrila je mnoštvo izvesnosti i neizvesnosti. Među izvesnostima, evidentno je da će u godinama koje dolaze biti još veće priznanje i insistiranje na vrednosti i centralnom značaju ljudskog bića u društvu. Ljudske težnje za slobodom i mogućnostima slobodnog izbora će postajati sve snažnije i upornije, a opcije koje su dostupne za vršenje tog izbora će postajati sve raznovrsnije.⁴ Prosečan nivo obrazovanja će daleko premašiti ono što je uobičajeno danas. Tehnologije će nastaviti da se umnožavaju. Pristup informacijama će postati zaista univerzalan. Sve će se kretati mnogo puta brže nego danas. Organizacije će pružiti veće mogućnosti za kreativno izražavanje individualnosti i samim tim postati kreativnije. Takođe je izvesno da globalno društvo poseduje sredstva, ako poseduje odlučnost, da garantuje svakom građaninu mogućnosti za vredno zaposlenje i razumne nivo prosperiteta.

Među neizvesnostima, uopšte nije jasno da li će društvo uspeti da zatvori jaz između očekivanja i ishoda. Ne znamo ni da li će društvene tenzije koje proističu iz ovog jaza dalje rasti ili opadati. Trenutno je neizvesno kakva nam je vrsta globalnih organizacija potrebna da bismo u potpunosti podržali univerzalni mir i prosperitet, niti da li će nacije sveta dovoljno brzo ustupiti dovoljan suverenitet da izbegnu veće podele u međunarodnim poslovima (Macfarlane & van Harten, 1998). Moramo imati intelektualni kapacitet da shvatimo kontradiktorne činjenice i sposobnost da te percepcije transformišemo u manje ili više razumne akcije, što nije baš lako učiniti. Tokom narednih nekoliko godina u ovoj paradoksalno neuredno komplikovanoj neizvesnoj situaciji koja nema neposredan

4 Amartija Kumar Sen (Amartya Sen) je indijski ekonomista, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1998. godine. Njegova knjiga, *Razvoj kao sloboda*, objavljena je godinu dana kasnije, gde tvrdi da razvoj podrazumeva skup povezanosti: političke slobode i transparentnost u odnosima među ljudima; sloboda mogućnosti, uključujući slobodu pristupa kreditima; ekonomsku zaštitu od krajnjeg siromaštva; dodatke na prihod i olakšice za nezaposlene. Siromaštvo karakteriše nedostatak najmanje jedne slobode (Sen koristi termin nesloboda za nedostatak slobode), uključujući de facto nedostatak političkih prava i izbora, ranjivost na prinudne odnose i isključenost iz ekonomskih izbora i zaštite. Na osnovu ovih etičkih razmatranja, Sen tvrdi da se razvoj ne može svesti na jednostavno povećanje osnovnih prihoda, niti na povećanje prosečnih prihoda po stanovniku. Umesto toga, zahteva paket mehanizama koji će progresivno omogućavati ostvarivanje sve većeg spektra sloboda. Centralna ideja knjige je da je sloboda i cilj i sredstvo za razvoj. Njegovo ključno zapažanje je da „nikada nije bilo gladi u funkcionalnoj demokratiji.”

prostor za jasno dijalektičko ili logičko rešenje, moraćemo da otvorimo sam koncept i ideju razvoja na mnogo radikalniji način i da razvijemo nove koncepcije kulture i razvoja.

Kakva bi onda trebalo da bude uloga naših lidera u doba besprimernih prilika i neizvesnosti? Jer, umesto da lider bude neko ko bi trebalo da nas odvede na veoma predvidljiv kurs, primarna uloga lidera je povećanje broja opcija za pojedinačna ljudska bića. Cilj bi trebalo da bude povećanje slobode koju svako od nas ima, a najbolji proces za to je, naravno, obrazovanje (Šlaus and Jacobs, 2011). Tako, možda u budućnosti to uopšte neće biti lični lideri, već misli i ideje koje igraju odlučujuću ulogu u usmeravanju energije društva.

Ljudi su temelj, srce i pokretačka snaga procesa. Društva nisu bezlični sistemi. Sastoje se od ljudi. Razvoj političkih i pravnih institucija, napredak nauke i primena tehnologije, sticanje proizvodnih i organizacionih sposobnosti i evolucija komercijalnih sistema u osnovi zavise od ljudske svesti, težnje, energije, stavova i veština (Jacobs & Natrajan, 1998). Teorija razvoja treba da bude fokusirana na čoveka. Jer ljudska dela obuhvataju sve nivoe društvene organizacije – pojedinca, porodicu, korporaciju, naciju i globalnu zajednicu. Razvoj je uzlazno kretanje društva od nižih ka višim nivoima energije, efikasnosti, kvaliteta, produktivnosti, složenosti, razumevanja, kreativnosti, uživanja i postignuća. Progresivna organizacija individualnih akcija koje čine kolektivnu društvenu egzistenciju je suštinski karakter razvoja i omogućava ove progresivno više nivoe postignuća.

Razvoj je proces kojim čovečanstvo stvara nove ili unapređuje postojeće instrumente (novac, institucije, tehnologije, resursi, itd.) i primenjuje ih za postizanje većih rezultata. Ali prečesto društvena teorija pretpostavlja da instrumenti određuju čovečanstvo, a ne obrnuto. Važnost i moć ovih instrumenata nisu sporni, ali izvor i obim njihove poluge jesu. Svi ovi instrumenti su ljudske tvorevine – novac i resursi koliko i tehnologija i institucije.

Postoje samo dva moguća rešenja za problem ljudskog blagostanja. Ili će svi članovi društva imati dovoljno mogućnosti da sopstvenim poduhvatom steknu dobre stvari života. Ili će, u nedostatku takvih mogućnosti, društvo morati svim svojim članovima da pruži adekvatnu podršku u vidu socijalnih davanja. Sve manje od ovoga može se smatrati samo prvom grubom aproksimacijom, grubim nespretnim pokušajem društvenog razvoja kome je potrebna radikalna reforma. Dakle, potreba za novom teorijom je sama po sebi očigledna kada prepoznamo da ni klasična ni savremena teorija ne pružaju adekvatno rešenje za najvažnije pitanje ekonomije – ljudsko blagostanje (Jacobs, 2010).

U februaru 2022. Vlada Srbije je usvojila Strategiju za stvaranje podsticajnog okruženja za razvoj civilnog društva u Republici Srbiji za period od 2022-2030. godine (Službeni glasnik, br. 23, od 17. II 2022) i odgovarajući Akcioni plan u septembru 2022, za ostvarenje opštih interesa, ciljeva i vrednosti; civilno društvo u prvom redu koristi načela i mehanizme participativne demokratije, u partnerskom, institucionalno i normativno uređenom odnosu sa organima javne vlasti na nacionalnom, pokrajinskom, a posebno na lokalnom nivou. Osnaženo civilno društvo je presudna komponenta bilo kog demokratskog sistema i treba da bude prepoznato i tretirano kao i takve državne institucije (EC, Serbia 2022). Evropska komisija je, u svom Izveštaju od 10. oktobra 2022. godine, iznela svoje primedbe u smislu sporog izvršenja potrebnih reformi i implementacije zakonskih akata, medijskih sloboda i slično.

Relevantne informacije o ekološkim sistemima, ekonomskoj efikasnosti i nivoima društvene jednakosti i participaciji su osnovni elementi za razvoj efikasne politike održivog razvoja. Ova vrsta informacija nije neophodna samo kreatorima politike, već i civilnom društvu i privatnom sektoru (Furtado et al., 2000). Poboljšani indikatori održivosti životne sredine poboljšavaju donošenje odluka na svim nivoima. Poboljšano prikupljanje, kompilacija, pristup i širenje informacija o socioekonomskim sistemima i sveukupnom okruženju može značajno promeniti način na koji ljudi percipiraju probleme i na taj način može rezultirati efikasnijim i kreativnijim rešavanjem problema.

6. ZAKLJUČAK

Promene životne sredine utiču na mobilnost ljudskog kapitala, ali i na poslenike nauke kojima nameću potrebu za širenjem znanja o uzrocima – prirodnim i onim koje čovek stvara, o posledicama, mogućim rešenjima za probleme o kojima je reč, a posebno o načinima prilagođavanja nastalim promenama i smanjenju njihovog uticaja. Naravno, promene životne sredine utiču i na izvršnu vlast svake zemlje da primenjuje adekvatna politička rešenja, kao i na medije da sve to učine dostupnim civilnom sektoru, ali i svakom pojedincu koji treba da da svoj doprinos.

Dosadašnja istraživanja u oblasti životne sredine (*environment*) pokazuju da se prirodni i ljudski sistemi moraju bitno prilagoditi. Nužna je adaptacija na promene u društvima i ekološkim sistemima. Kada je reč o uticaju životne sredine, definiciju životne sredine bi trebalo proširiti kako bi termin obuhvatio sav životni ambijent koji okružuje ljudski kapital, obuhvatajući čitav kompleks uslova života i rada u datoj ekonomiji.

Navedena i korišćena literatura o determinantama mobilnosti u kontekstu promena životne sredine pruža solidan okvir za identifikovanje faktora koji pomažu da se utvrdi ne samo da li ljudi migriraju, već i kada i gde idu, ili pak ostaju bez obzira na izazove. Faktori koji determinišu odluke o kretanju / da napuste svoje domove / o migraciji ili ostanu artikulišu se na makro nivou, koji pokazuje višestruke pokretače mobilnosti (ekonomske, društvene, političke, demografske kao i ekološke), na mikro nivou koji se odnosi na: lične/porodične karakteristike - godine, pol, obrazovanje, bogatstvo, bračni status, preferencije, etnička pripadnost, religija, jezik, i na mezo nivou u koji se ubrajaju: intervenišuće prepreke i fasilitatori (faktori privlačenja u potencijalnim oblastima destinacije koji ih čine atraktivnim) – politički/pravni okvir; troškovi selidbe; društvene mreže; veze sa dijasporom; agencije za zapošljavanje; tehnologije. Međutim, na odluke o migraciji utiču percepcije promene životne sredine, a ne promene životne sredine koje su objektivno identifikovane korišćenjem naučnih dokaza.

Ranjivost domaćinstva i otpornost na promene životne sredine – tj sposobnost da se nosi sa njima ili da im se prilagodi – često određuje stepen do kojeg ljudi moraju da se kreću i njihova sposobnost da se odustaje od puta. Najranjivije populacije mogu biti one koje su zarobljene u krhkim eko-sistemima, nesposobne za samoizdržavanje i nisu u mogućnosti da se presele na mesta veće bezbednosti i bolje mogućnosti za život (Martin, 2017). Kada je reč o zemljama destinacije, države imaju široka ovlašćenja da regulišu kretanje stranih državljana preko njihovih granica. Iako ova ovlašćenja nisu apsolutna, države

primenjuju njihova suverena ovlašćenja da određuju ko će biti primljen i na koji period. Ovlašćenja država ograničena su u određenim pravima koja se stranim državljanima priznaju u međunarodnom pravu. Ne postoje međunarodni instrumenti koji se posebno bave međunarodnim kretanjima koja proističu iz faktora životne sredine.

Osnovna poruka koja proizlazi iz analize je velika heterogenost koncepata privlačnosti za talente. Zaista, nijedna zemlja nije neprikosnoveni dobitnik ili gubitnik u indeksu konkurentnosti, kao što nijedna zemlja nije potpuno isključena iz globalne konkurencije za talente (OECD/Bertelsmann Stiftung, 2019). Nasuprot tome, zemlje imaju različite stepene privlačnosti za različite vrste talentovanih migranata, kao i za različite dimenzije mobilnosti talenata. Kriza talenata zahteva hrabre odgovore. Veštine za poslove sa izraženom tražnjom moraju se dalje razvijati. Tražnja će biti najveća za dobro obrazovane stručnjake, tehničare i menadžere. Profesionalci će i danje biti posebno traženi od kompanija u trgovini, transportu i komunikacijama u zemljama u razvoju, uključujući Srbiju. Istraživanje i razvoj u zdravstvu (R&D) generisaće ogromnu potražnju za kvalifikovanom radnom snagom širom sveta, rudarskim kompanijama će biti potrebni planeri projekata, a veb dizajneri će biti sve više traženi u mnogim industrijama, veštačka inteligencija vapi za talentima.

Tražnja za izvršiocima drugih manje složenih poslova će se smanjivati jer ih tehnologije čine zastarelim. Popunjavanje pozicija sa većom potražnjom zahtevaće poboljšanu i opsežniju stručnu obuku. Da bi u godinama koje dolaze mogli da se zaposle, diplomci moraju biti tehnološki pismeni i steći prenosive, međukulturne veštine učenja.

U kreiranju i usavršavanju javnih politika Republike Srbije, koje će biti u funkciji ubrzanja sveukupnog razvoja, posebnu pažnju bi trebalo obratiti na sledeće: stvaranje odgovarajućeg pravnog i institucionalnog okvira za implementaciju Strategije, dosledno i sveobuhvatno sprovođenje mera i aktivnosti i obezbeđivanje efikasne koordinacije između svih uključenih aktera. Činioci koji determinišu kapacitet zadržavanja mladih talentovanih ljudi i kapacitet privlačenja iz inostranstva su brojni. Pored stvaranja političkog okvira i sveopštih uslova za zadržavanje talenata, u istraživanje i razvoj se mora ulagati više; da se otklone slabosti kao što su odsustvo strateškog upravljanja; mali broj istraživača u privredi; odsustvo mehanizama za saradnju nauke i privrede; mali broj патената i tehničkih rešenja (EC, 2021). Pažnja se odnosi i faktore koji se tiču dostupnosti obrazovnih, zdravstvenih i ustanova kulture, nivoa zarada, troškova života, investicionih atraktivnosti i sličnih vrednosti. Ulaganja nisu samo u novčanom obliku već i u posvećenosti pitanjima o kojima je ovde reč. Analiza pokazuje da je poslednjih godina došlo do napretka u popunjavanju praznina u dokazima i znanju o implikacijama promena životne sredine uopšte i klimatskih promena na mobilnost ljudskog kapitala. Sa sve većom pažnjom državne administracije upravljaju ovim pitanjima kako u imigracionim tako i u zemljama emigracije, te postoji razlog za oprezan optimizam da će se ovaj napredak nastaviti. Na zakonodavnom i političkom nivou takođe ima osnova za oprezan optimizam.

Konačno, dosadašnji istraživački rezultati bi mogli da sugerišu i zaključak da za poboljšanje odgovora na izazove koje kompleks životne sredine nosi sa sobom, potrebna je **nova paradigma** - bolja baza dokaza nego što trenutno postoji o pitanjima kao što su ekološke determinante migracije, raseljavanja i planiranog preseljenja; višestruki načini na koje se faktori životne sredine odnose, kao i na mnoge druge uzroke kretanja ljudi u slučajevima ljudske mobilnosti, naročito karijerno ostvarenih naučnih i stručnih kadrova; i uticaj takvih kretanja na dobrobit migranata, zajednice porekla i odredišne zajednice.

7. LITERATURA

Adger NW, Arnell NW, Black R, Dercon S, Geddes A, Thomas DSG (2015), „Focus on environmental risks and migration: causes and consequences“, *Environ Res Lett*, 10(1): 060201. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/10/6/060201>

Anthony, David (1997), „Prehistoric migration as social process“, *Journal BAR International Series*, Vol. 664: 21-32.

Benzell, S.G., Kotlikoff, L. J., Kazakova, M., LaGarda, G., Nesterova, K., Ye, V. Y. (2022), „The Future of Global Economic Power“, *NBER Working Paper* No. 30556: Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w30556>

Bettini, G., Nash, S. L., & Gioli, G. (2017), „One step forward, two steps back? The fading contours of (in)justice in competing discourses on climate migration“, *Geographical Journal*, 183(4): 348–358. <https://doi.org/10.1111/geoj.12192>

Black et al.(2011),“The effect of environmental change on human migration“, *Global Environmental Change*, 21C: 3 -11. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.10.001>

Cleveland, Harlan, Jacobs, G., Macfarlane, R.,van Harten, R and Asokan Natrajan (1998), *HUMAN CHOICE: The Genetic Code for Social Development*, Minneapolis: The World Academy of Art and Science, University of Minnesota.

Cleveland, Harlem & Garry Jacobs (1998), „The Genetic Code for Social Development“, *Futures*, 31(9): 959-970. [https://doi.org/10.1016/S0016-3287\(99\)00055-5](https://doi.org/10.1016/S0016-3287(99)00055-5)

Crumley, Carole L. (2017), „Leaving home: how can historic human movements inform

the future?“ In Hastrup, Kirsten & Karen Fog Olwig (eds), *Climate Change and Human Mobility: Challenges to the Social Sciences*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 23-34. Available at: https://assets.cambridge.org/97811070/28210/frontmatter/9781107028210_frontmatter.pdf.

EC, *Serbia 2022 Report*, Brussels, 12.10.2022, SWD(2022) 338 final.

Đorić, Žarko (2021), Zelena ekonomija i održivi razvoj u zemljama Zapadnog Balkana, *Ekonomске ideje i praksa*, broj 41: 67-91, jun.

Foresight (2011), *Migration and Global Environmental Change: Future Challenges and Opportunities* (Final Proj), London: The Government Office for Science.

Furtado, Jose I. dos R., Belt, Tamara with Ramachandra Jammi (Eds) (2000), *Economic Development*

And Environmental Sustainability: Policies and Principles for a Durable Equilibrium, WBI Learning Resources Series, Washington, D. C.: The World Bank.

Giarini, Orio and Patrick Liedtke (2006), „The Employment Dilemma: The Future of Work“, *Report to the Club of Rome*, Geneva, <https://www.clubofrome.org/publication/the-employment-dilemma-1996/>.

Goldstein, Steve (2022), „Who's going to be the next world's economic power? Here's what this famed economist is now saying — and one possible surprise“, available at: <https://www.marketwatch.com/story/whos-going-to-be-the-next-worlds-economic-power-heres-what-this-famed-economist-is-now-saying-and-one-possible-surprise-11666003767?siteid=yhoof2>.

Grečić, Vladimir (2019), *Srpska stvaralačka inteligencija u rasejanju*, Novi Sad: Matica srpska.

Hoffmann, Roman et al. (2020), „A Meta-Analysis of Country-Level Studies on Environmental Change and Migration“, *Nature Climate Change*, 10(10):1-9. <https://doi.org/10.1038/s41558-020-0898-6>

International Organization for Migration (IOM, 2020), *Institutional Strategy on Migration, Environment and Climate Change 2021–2030*: For a comprehensive, evidence and rights-based approach to migration in the context of environmental degradation, climate change and disasters, for the benefit of migrants and societies, Geneva: IOM.

INSEAD (2022), *The Global Talent Competitiveness Index 2022: The Tectonics of Talent - Is the World Drifting Towards Increased Talent Inequalities?* Fontainebleau, France: INSEAD, Portulans Institute, and the Human Capital Leadership Institute.

Jacobs, Gary (2010), „From Newtonian Economics to Full Employment: Need for new theory“, published in The World Academy of Art and Science and in New Economic Theory websites. Available at: http://www.mssresearch.org/?q=From_Newtonian_Economics_to_Full_Employment.

Jacobs, Garry and Ashok Natrajan (1998) „Toward a Comprehensive Theory“, *Research Project*, available at: http://www.mssresearch.org/?q=Human_Choice_Page5.

Koubi, Vally, Stoll, Sebastian & Gabriele Spilkeret (2016), „Perceptions of environmental change and migration decisions“, *Climatic Change*, 138: 439-451. <https://doi.org/10.1007/s10584-016-1767-1>

Lee E.S. (1966), „A theory of migration“, *Demography*, 3(1). <https://doi.org/10.2307/2060063>

Macfarlane, Robert and Robert van Harten, (1998), „Engines for Development“ pp. 25-37; in Cleveland et al., *The Genetic Code for Social Development*, Minneapolis: The World Academy of Art and Science, University of Minnesota.

McLeman, R., & Smit, B. (2006), Migration as an adaptation to climate change, *Climatic Change*, 76(1–2): 31–53. <https://doi.org/10.1007/s10584-005-9000-7>

Martin, Susan F. (2017), „Environmental Change and Human Mobility: Trends, Law and Policy“,

Comparative Population Studies, Vol. 42: 187-218. <https://doi.org/10.12765/CPoS-2017-13>

Myers, N. (2002), „Environmental refugees: A growing phenomenon of the 21st century“, *Philosophical Transactions: Biological Sciences*, 357(1420): 609–613. <https://doi.org/10.1098/rstb.2001.0953>

OECD/Bertelsmann Stiftung (2019), *Migration Policy Debates*, No. 19, May, <https://www.oecd.org/migration/mig/migration-policy-debates-19.pdf>.

Oliinyka, O., Mishchuka, H., Bilan, Y. and M. Skarec (2022), „Integrated assessment of the attractiveness of the EU for intellectual immigrants: A taxonomy-based approach“, *Technological Forecasting and Social Change*, Vol. 182, September. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121805>

Stokols, D. (1987). „Conceptual strategies of environmental psychology“, In D. Stokols & I. Altman (Eds), *Hand book of Environmental Psychology*, Vol. 1, 41–70. New York: John Wiley & Sons.

Šlaus, Ivo & Garry Jacobs (2011), „Human Capital and Sustainability“, *Sustainability*, 3: 97-154. <https://doi.org/10.3390/su3010097>

Todić, Dragoljub (2018), *Ujedinjene nacije, međunarodni ugovori i životna sredina*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2022). *World Population Prospects 2022: Summary of Results*. UN DESA/POP/2022/TR/NO. 3.

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017), *World Population Prospects: The 2017 Revision, Key Findings and Advance Tables, Working Paper*, No. ESA/P/WP/248.

Vlada Republike Srbije (2020), *Strategija o ekonomskim migracijama Republike Srbije za period 2021-2027. godine*, „Službeni glasnik RS“, broj 21 od 6. marta.

Vukasović, Vid (1988), Značaj određivanja pojma „čovekova sredina“, *Jugoslovenska revija zameđunarodno pravo*, br. 1: 84–92.

Wiegel H, Boas I, Warner J. (2019), „A mobilities perspective on migration in the context of environmental change“, *WIREs Clim Change*;10:e610. <https://doi.org/10.1002/wcc.610>

Wright, E., D. Tänzler and L Rüttinger (2020), „Migration, environment and climate change: Responding via climate change adaptation policy“, Third report in the *Migration, environment and climate change* series, Berlin: German Environment Agency, March.
